

Jarosław Subocz

Litewskie spojrzenie na Wielkie Księstwo Litewskie i stosunki z Polakami.

Dyskurs polityczny i nauczanie w szkole w XX wieku

Stosunki polsko-litewskie od dawna są przedmiotem badań historyków z Polski i Litwy. Relacje dwóch sąsiadujących od wieków narodów są pewnym fenomenem w dziejach państw europejskich. Oba kraje po podpisaniu w 1385 roku aktu krewskiego (unii) zostały połączone wspólnym władcą, którym był wielki książę litewski i król polski Władysław II Jagiełło. Rozpoczął się, trwający przez 187 lat, okres rządów dynastii Giedyminowiczów-Jagiellonów w państwie polskim i Wielkim Księstwie Litewskim. Wydarzenia z początku XV wieku – czyli zwycięska bitwa pod Grunwaldem, unia horodelska z 1413 roku – nadały przyspieszenie zbliżeniu obu narodów, głównie ich elit politycznych.

Kolejnym etapem łączenia się obu państw były lata istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Dzięki ogromnemu zaangażowaniu i staraniom ostatniego z Jagiellonów, króla Zygmunta Augusta, w roku 1569 w Lublinie został podpisany akt unijny, na mocy którego oba kraje uzyskały połączony sejm, wspólnego monarchę, jednakowy pieniądz, a także prowadziły wspólną politykę zagraniczną. Od tej chwili państwa te istniały nie jedno obok drugiego, lecz razem. Wraz z upodobnieniem się elit politycznych Wielkiego Księstwa Litewskiego do społeczeństwa politycznego Królestwa Polskiego, następowała ich stopniowa polonizacja. Zachodnioeuropejska kultura polska stopniowo przejmowała w Wielkim Księstwie Litewskim rolę kultury dominującej.

Koegzystencję dwóch bliskich sobie narodów politycznych przerwała klęska rozbiorów. Utrata niepodległości nie zakończyła kontaktów pomiędzy społeczeństwami politycznymi Polski i Litwy, czego przykładem są wspólne zrywy narodowowyzwoleńcze w latach 1830-1831 i 1863-1864, mające na celu odrodzenie wspólnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Natomiast w XIX wieku nastąpiły również zasadnicze zmiany w stosunkach pomiędzy Polakami i Litwinami. Powstał litewski ruch narodowy, wywodzący się z niższych warstw społecznych, określany przez litewskich polityków, głównie lewicowych, ruchem demokratycznym, który przyszłość narodu litewskiego upatrywał wyłącznie w odrębności od Polaków i państwa polskiego – wszystkiego, co polskie. Powstająca nowa, w znacznej mierze wywodząca się z warstwy chłopskiej, inteligencja litewska,

znajdująca się pod wpływem spuścizny dziejowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, w znacznym stopniu znała język i kulturę polską. Dążąc do podkreślenia swojej inności oraz litewskiej tożsamości narodowej, uznała za konieczne przeciwstawienie się wszystkiemu, co polskie, a także rosyjskie.

Pierwszą ofiarą rachunków dziejowych stała się unia polsko-litewska. Oceniając sojusz z Polską, strona litewska dość często zrzucała na niego winę za wszelkie niepowodzenia, jakie spadły na naród litewski w wyniku jego zawarcia, wywyższając jednocześnie potęgę przedunijnego państwa litewskiego. To właśnie unia, zdaniem przedstawicieli litewskiego ruchu narodowego, stanęła na przeszkodzie budzeniu się i wzrastaniu tożsamości narodowej Litwinów. Te i inne twierdzenia zaczęły nabierać rozgłosu w związku z ukazaniem się pierwszego litewskiego czasopisma pod symbolicznym tytułem „Auszra” (później zapis zmieniono na „Aušra”), czyli zorza, jutrzienka, świt. Głównym zadaniem czasopisma było, poza przeciwdziałaniem polonizacji i rusyfikacji, budzenie świadomości narodowej Litwinów poprzez ukazywanie sławnej przeszłości tego narodu, co prawda nie zawsze krytycznie i nawet nie zawsze zgodnie z prawdą historyczną. Ostateczny cel uświęcał jednak wszelkie środki.

Na łamach „Aušry” po raz pierwszy zostały sformułowane kwestie, do których strona litewska będzie powracała przez następne dziesięciolecia. Przede wszystkim chodziło o przyszłość państwową narodu litewskiego, który coraz bardziej zmierzał w kierunku własnego, niepodległego, z granicami etnograficznymi, państwa litewskiego. Społeczeństwo polskie nie mogło zaakceptować zmian zachodzących w świadomości narodowej oraz poglądów politycznych Litwinów.

W dążeniach zwolenników ruchu narodowego Litwinów, nazywanych przez przeciwników „litwomaniami”, dopatrywano się ingerencji rosyjskiej, co nie było zbyt dalekie od prawdy. Najwięcej działaczy litewskiego ruchu narodowego pochodziło z Zaniemienia, gdzie władze carskie umożliwiły nauczanie języka litewskiego, a także wyznaczyły dziesięć stypendiów dla najlepszych i stworzyły możliwość studiowania na rosyjskich uniwersytetach. Właśnie dyplomy ukończenia rosyjskich uniwersytetów posiadała większość działaczy litewskiego ruchu narodowego. Z tego powodu większość przeciwników, a także osób politycznie obojętnych, interpretowała działania Litwinów jako kolejną intrygę władz carskich wymierzoną przeciwko Polakom, a także we wspólną przeszłość polityczną i kulturalną Litwy i Polski.

Wybrany kierunek rozwoju ruchu narodowego Litwinów, wytyczony pod koniec XIX wieku, na początku XX wieku stopniowo przeradzał się w ruch antypolski. Wydarzenia 1905 roku, rewolucja i postanowienia Zjazdu Wileńskiego (zwanego w historiografii litewskiej Wielkim

Sejmem Litewskim), który odbył się w dniach 4-5 grudnia, jeszcze bardziej zaostrzyły narastający spór polsko-litewski¹.

Pomimo wprowadzenia języka litewskiego do wszystkich urzędów oraz Kościoła, zażądano również:

Autonomii dla Litwy z sejmem w Wilnie, wybranym w drodze powszechnego, równego, bezpośredniego i tajnego głosowania bez różnicy płci, narodowości i wyznania. Ta autonomiczna Litwa ma być złożona z obecnej Litwy etnograficznej, jako jądra, oraz tych przyległości, które ciążą doń ze względów ekonomicznych, kulturalnych, narodowych albo innych i których mieszkańcy wyrażą wolę do niego należeć².

Historycy podkreślają, że na tym etapie roszczenia terytorialne nie były jeszcze dokładnie sprecyzowane, jednak dążenie do utworzenia autonomii w granicach Litwy etnograficznej legło u podstaw późniejszych aspiracji terytorialnych władz niepodległego państwa litewskiego. W tym miejscu należy zauważyć jeszcze jeden fakt – to właśnie wtedy powstała również litewska konstrukcja oceny narodowościowej ludności zamieszkującej tereny różnie pojmowanej Litwy, która funkcjonuje do dziś. Za ludność napływową, która nie mogła posiadać równych praw z Litwinami, uznano Niemców, Rosjan, Żydów i Polaków, natomiast Białorusini byli uważani za zesławizowanych Litwinów.

Postanowienia Wielkiego Sejmu miały raczej charakter antypolski. Pomimo wyraźnych sformułowań, dało się odczytać wyrysowujące się dążenie inteligencji litewskiej do samodzielnego podejmowania decyzji o własnym losie, bez dotychczasowego sojusznika, czyli Polski. Taka sytuacja była na rękę władzom carskim. Polemiki toczone na łamach prasy przybierały coraz bardziej radykalny charakter. Istotnymi zagadnieniami, wokół których toczyły się dyskusje, były: ocena zjawiska polonizowania się Litwinów, właściwe rozumienie pojęcia narodowości litewskiej oraz najbardziej kontrowersyjna kwestia – ocena unii polsko-litewskiej i jej znaczenie. Ostatnie zagadnienie było szczególnie aktualne, gdyż od jego interpretacji zależała polsko-litewska jedność polityczna, o której utrzymanie tak walczyła strona polska i której sprzeciwiali się Litwini.

Przed I wojną światową relacje polsko-litewskie sprowadzały się do starć słownych oraz żarliwych dyskusji prasowych. Dopiero wybuch wojny i zastąpienie jednego zaborcy drugim przyniosły zasadnicze zmiany na terenach litewskich. Nastroje nacjonalistyczne i antypolskie przeważały wśród działaczy litewskich. Przyszłość państwa litewskiego, a także narodu

¹ Litewska partia demokratyczna w swojej odezwie do Polaków-ziemian wzywała ich do powrotu na łono litewkości, „w przeciwnym razie wasz słodki sen może wskazać Wam drogę za Niemen, do prawdziwej Polski” („Kurier Litewski” z 14 (27) stycznia 1906 r., nr 11).

² „Vilniaus žinios” z 24 listopada (7 grudnia) 1905 r., nr 276.

litewskiego, widziano w związku z Rosją czy Niemcami, jednak niemożliwe było przywrócenie związku z Polską.

Zupełnie inne było stanowisko litewskich Polaków, czyli tzw. „spolonizowanego” żywiołu litewskiego. Zauważyli oni kierunek Litwinów ku dominacji na ziemiach litewskich oraz brak chęci przywrócenia związku unijnego. Ich przyszłość stawała się wielką niewiadomą. W okresie okupacji niemieckiej zaczęły przeważać wśród polskich mieszkańców Wilna i Wileńszczyzny nastroje nacjonalistyczne, podsycane przez miejscowych działaczy Narodowej Demokracji. Wraz ze zbliżającym się końcem wojny coraz bardziej realne stawało się marzenie wszystkich Polaków – odzyskanie niepodległości. Polacy litewscy widzieli siebie jako część odrodzonej i niepodległej Rzeczypospolitej, co oczywiście było interpretowane przez Litwinów jako zdrada.

18 września 1915 roku w odezwie do mieszkańców miasta Wilna przedstawiciele władz niemieckich nazwali stolicę Wielkiego Księstwa Litewskiego *perłą w sławnym Królestwie Polskim*, co jeszcze bardziej podgrzało atmosferę wzajemnej nieufności pomiędzy Litwinami i Polakami w mieście. Polacy w Wilnie zinterpretowali to jako zachętę do sprecyzowania i postawienia kwestii związku z Polską. 25 maja 1917 roku przedstawiciele wszystkich polskich opcji politycznych działających na Litwie wystosowali list do kanclerza Niemiec, w którym przedstawili swoją wizję przyszłości Litwy³.

W liście podkreślano różne znaczenia pojęcia „Litwa”. W znaczeniu węższym oznacza ono terytorium obejmujące tereny etnograficznie litewskie, czyli ziemie zamieszkałe w większości przez ludność litewską. Natomiast w znaczeniu szerszym – którym posługiwali się autorzy listu – Litwą określano terytorium byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podkreślano również wielonarodowościowy charakter tych ziem, dlatego żaden naród nie stanowił tu większości. Główną część listu stanowiła kwestia narodowościowa – udowodnienie polskości tych ziem, a przynajmniej wykazanie bezpodstawności roszczeń litewskich do tych terenów. Skoro Litwini dążyli do odbudowy swojej państwowości w granicach etnograficznych, przedstawiciele litewskich Polaków okroili te granice – w tym przypadku opierając się na spisie ludności przeprowadzonym przez władze niemieckie w 1916 roku – do guberni kowieńskiej, części północnej guberni suwalskiej oraz części guberni wileńskiej wzdłuż Niemna, podkreślając jednocześnie, że niektóre tereny guberni kowieńskiej również zwarci zamieszkiwała ludność polska. W liście akcentowano również wpływ kultury polskiej od czasów najdawniejszych. *Polskość dała Litwie religię, naukę, tradycje państwowe, czyli najwyższe skarby cywilizacyjne*. Ostatecznie wyrażono nadzieję, że przy rozważaniu przyszłości państwowej Litwy będzie uwzględnione stanowisko Polaków litewskich,

³ „Lietuvos Aidas” z 18 września 1917 r., nr 4.

którzy opowiadali się za przywróceniem związku państwowego z Polską, czyli wspólnego państwa składającego się z wielu samodzielnych części.

List przedstawicieli litewskich Polaków wywołał ogromne oburzenie wśród Litwinów. 10 lipca 1917 roku grupa działaczy litewskich na czele z Jonasem Basanavičiusiem i Antanasem Smetoną również wysłała do kanclerza Niemiec list, który stanowił swoistą odpowiedź na list Polaków z Wilna. Umieszczone w piśmie twierdzenia dotyczące stosunku do Polski, wspólnej historii oraz kwestii Polaków litewskich będą później niejednokrotnie używane jako argument przez polityków litewskich w dwudziestoleciu międzywojennym.

W liście zaprzeczano przypisywaniu Polsce roli cywilizatora na Litwie.

Oni piszą: „Polska dała Litwie religię, tradycje oświatowe, kulturowe i państwowe, główne zdobycze cywilizacyjne”. W oparciu o to Polacy chcą uczynić z Litwy prowincję, zapominając w tym miejscu wskazać, że Ci krzewiciele kultury pochodzili nie z Polski, lecz byli miejscowymi Litwinami, którzy choć pisali i mówili po łacinie, bądź po polsku, jednak odczuwali (pokreśl. aut.) po litewsku i nigdy nie uważali siebie za Polaków, zawsze podkreślając różnicę pomiędzy narodami.

Następnie nie zgadzamy się uznać kulturę wpływającą na Litwinów jedynie za „polską”, należy traktować ją jako kulturę zachodnioeuropejską, do której docierała dość często inteligencja litewska bez pośredników, czyli Polaków. Wiemy dobrze, co potwierdzają również historycy polscy, że Litwa również wiele wniosła do dorobku kulturowego Polski. Pisarze litewscy zdobyli dla Polski uznanie na całym świecie. Prawdą jest również to, że Polacy mieli ogromny wpływ, jako pośrednik, na przejmowanie kultury zachodnioeuropejskiej przez Litwę w okresie walk Litwy z Zakonem Krzyżackim, gdy kultura zachodnia była niedostępna. Polacy żądają jednak zbyt wygórowanej opłaty za te zasługi, domagając się za „pośrednictwo” przekazania „Panom” całej Litwy.

Należy zaznaczyć, że argumentacja autorów listu nie odbiegała od zawartej w wypowiedziach ukazujących się na łamach „Aušry”. Przedstawione tezy w większości były, prawdopodobnie, autorstwa Petrasa Klimasa, aktywnego działacza politycznego oraz pracownika MSZ przyszłej niepodległej Litwy. Na tę myśl naprowadza wydana w tymże roku jego broszura *Litwa – jej mieszkańcy i granice*.

Z zaskoczeniem słyszymy przechwalanie się Polaków przypisujących sobie szczególne zasługi w chrystianizacji Litwy. Dobrze przecież wiemy, że Polacy tylko na papierze wprowadzali chrześcijaństwo, a w rzeczywistości była to zasługa samych Litwinów. W miejscach chrystianizacji przeprowadzanej przez Polaków miejscowa ludność do wieku XVIII pozostawała pogańska.

W wystosowanym piśmie, jak widzimy, pomniejszano zasługi Polski jako swoistego okna

do świata kultury zachodnioeuropejskiej. Państwo polskie posądzano o wykorzystanie Litwy do własnych celów. Litwie Polacy zawdzięczają dynastię Jagiellonów, a także Mickiewicza, Syrokomlę i innych. Unię z polską uznawano za przyczynę upadku państwa litewskiego.

Słyszymy również, że Polska dała Litwie tradycje państwowe. Czyżby państwo polskie nie połączyło się z państwem litewskim? Jeszcze przed złączeniem się Litwini zbudowali silne państwo, które było niebezpieczne dla jego wrogów. Oprócz tego Litwa dała Polsce dynastię Jagiellonów, którą do tej pory szczył się Polacy. Należy tylko powiedzieć, że unie z Polską, które uprawomocniły samowolę szlachecką, osłabiły Litwę, by ostatecznie zrzucić ją do przepaści. Dokumenty unii lubelskiej wyraźnie potwierdzają, że Litwini, wyczuwając niebezpieczeństwo, nie chcieli łączyć się z Polakami. Widzieli panującą w Polsce samowolę, bezprawie i powszechną nienawiść zamiast nagminnie wychwalanej swobody.

Całkowicie bezpodstawne jest twierdzenie, że Polska dała Litwie kulturę gospodarczą. (...) Kto chce poznać prawdziwe wartości „polskiej kultury rolnej”, musi porównać stan rzeczy w powiatach Litwy zachodniej, gdzie gospodarzem jest chłop litewski, z okolicami Wilna, ostoją polskości na Litwie⁴.

Działacze litewscy, próbując udowodnić swoje racje, jak zauważył Krzysztof Buchowski w pracy *Litwomani i polonizatorzy*, najczęściej odwoływali się do historii, wskazując na zasady zdroworozsądkowej logiki oraz prawa biologii⁵, szczególnie, jeśli sprawa dotyczyła Polaków litewskich.

Dopóki Jagiełło nie został królem Polski, dopóty nie było na Litwie Polaków, oprócz jeńców wojennych. To, że ci Litwini, którzy rozmawiają po polsku, nie są przybyszami, potwierdza fakt, że na pograniczu dwóch języków litewski żywiol, biorąc pod uwagę liczebność, jest wyjątkowo mocny; tymczasem większa część „Polaków” guberni wileńskiej jest oddzielona obszarem zamieszkanym przez żywiol ruski. Od unii z Polską po upadek wspólnego państwa Litwa przy pomocy ustaw broniła się przed polską kolonizacją. Ustawy broniły kupowania oraz dziedziczenia ziemi „obcokrajowcom” nie tylko na Litwie prawdziwej, lecz na terenie całego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Faktem znanym jest brak obecności polskich kolonistów w miastach litewskich. To samo można powiedzieć i o sytuacji w mieście Wilnie na początku XIX wieku, w tzw. polskim „bastionie”. W roku 1835, czyli w latach, gdy nikt jeszcze nie myślał o walce narodowościowej pomiędzy Polakami i Litwinami, Michał Baliński w swoim „Opisie statystycznym miasta Wilna”, wyliczając Litwinów, Żydów, Rosjan i Niemców, pominął Polaków, ponieważ, jak wynika z jego

⁴ „Lietuvos Aidas” z 29 września 1917 r., nr 9.

⁵ K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy*, Białystok 2006, s. 56.

słów, Polaków była tak znikoma liczba, iż nie uznał za konieczne poświęcać im osobnego miejsca w tablicy statystycznej. Były to lata rozkwitu Uniwersytetu Wileńskiego, okres panowania kultury polskiej na Litwie. Ponieważ władze carskie od buntu polskiego z 1863 roku broniły osobom pochodzenia polskiego kupowania ziemi na Litwie, natomiast po zezwoleniu w 1905 roku znikoma liczba Polaków wykorzystwała te zmiany, wobec tego prawie nic nie możemy powiedzieć o kolonizacji w ostatnim okresie, jak również w czasach dawnych. W związku z tym zaprzecza prawdzie historycznej ten, kto twierdzi, że na terenach Litwy etnograficznej zamieszkuje tubylcza ludność polska i rosyjska⁶.

Działacze litewscy od samego początku obawiali się dominacji polskości oraz językowej polonizacji wsi. Wśród Litwinów dominowało pojęcie narodowości zależne od pochodzenia i więzi krwi, natomiast zupełnie ignorowano język, wyznanie, świadomość.

Prawdą jest, że używanie wśród pospólstwa języka polskiego bądź rosyjskiego może wywołać pewne wątpliwości. Jednak czyż możemy stwierdzić, że przez to (używany język – J.S.) ludność ta została Polakami bądź Rosjanami (Białorusinami)? (...) Często ten żywioł wynarodowionych Litwinów przeciwstawia się Litwinom, jako odrębny lud pochodzenia słowiańskiego. Zwolennicy tego twierdzą, że wynarodowieni Litwini utracili świadomość i język litewski. By zrozumieć ten proces, należy uważnie przyjrzeć się dziejom stosunków polsko-litewskich, szczególnie ostatniemu stuleciu⁷.

Następnie działacze litewscy przedstawili swój punkt widzenia dotyczący przyczyn i okoliczności wynarodowienia Litwinów.

Pod koniec XVIII wieku, gdy Litwa całkowicie utraciła swoją samodzielność, w celu skutecznej obrony przed uciskiem rosyjskim szlachta litewska dokładała coraz więcej starań w kierunku zbliżenia się z Polską.

Dążenia te wydają się silniejsze po ostatnim buncie polskim, gdy Rosjanie zabronili Litwinom druku, tym samym całkowicie paraliżując życie kulturowe na Litwie. Wówczas do pracy wzięła się polska prasa warszawska i krakowska, która gdzie się tylko dało, rozpowszechniała hasła „panpolonizmu” na Litwie. W ten sposób odziedziczona po praojcach świadomość narodowa szlachty litewskiej stopniowo zanikała, aż w końcu zaczęto traktować Litwę jako jedną całość z Polską.

Ostatecznie, pomimo propozycji ze strony inteligencji litewskiej powrotu do litewskości, uznano, że szlachta litewska w większości uległa całkowitej polonizacji i jest elementem wrogim

⁶ „Lietuvos Aidas” z 20 września 1917 r., nr 5.

⁷ Tamże.

społeczności litewskiej.

Jeżeli dzisiaj większość szlachty litewskiej ciąży ku Polsce, oznacza to, że wyrzekli się oni swoich korzeni i całkowicie zapomnieli swoich praojców. Z tego powodu nie muszą się uważać za żywioł powstającego państwa. Odwrotnie, stając się obcy swojemu narodowi i swojemu krajowi, stają się elementem destrukcyjnym. Tylko w ten sposób Litwini traktują ten żywioł⁸.

Szczególnie ostro zaatakowano ziemiaństwo litewskie:

Spolszczone ziemiaństwo nie czuje się pewnie na Litwie. Zmienia swoje poglądy w zależności od sytuacji. (...) W czasie wojny wzmacniając się Polsce, spolszczony żywioł na Litwie natychmiast wyciągnął ku niej swoje ręce, gdyż widzi i wyczuwa, że jedyną drogą utrzymania swojej zwierzchności na tych ziemiach jest wielka i agresywna Polska, natomiast w przypadku niezależności Litwy, upadłoby znaczenie spolszczonego żywiołu w tym kraju. Dlatego zgadzają się oni na wszystko, tylko nie na wolną Litwę, w której społeczność litewska miałaby głos decydujący, a nie uprzywilejowana zamożna górna warstwa ze swoimi przestarzałymi tradycjami⁹.

Szczerze wierzono, że chłopstwo Litwy wschodniej nie było stracone dla narodu litewskiego.

Tu nie ma ani Polaków, ani Rosjan, jednak tu na wschodzie i południu ta sama Litwa pod względem etnograficznym, która zapomniała język swoich praojców. Jak twierdzono: tradycje, pieśni, wiara, a nawet przesady świadczą o ich pochodzeniu litewskim.

Natomiast ubolewano, że niższe warstwy społeczne Litwy wschodniej, które używają mieszanego polskiego lub polsko-rosyjskiego języka, nie posiadają do dnia dzisiejszego świadomości narodowej. Główną winę za taki stan rzeczy ponosiło duchowieństwo arcybiskupstwa wileńskiego, na czele którego stali główni polonizatorzy.

Znane są przyczyny zaistnienia takiego właśnie stanu rzeczy: sędziowie i urzędnicy przez długie lata zwracali się do nich po rosyjsku, księża – po polsku. Narzucone języki słowiańskie utworzyły na pograniczu litewsko-białoruskim mieszaną językową, tzw. żargon nazywany „mową prostą”. Zakaz druku także przysłużył się wynarodowieniu tych warstw społecznych. Będący w oddali od granicy pruskiej mieszkańcy Litwy wschodniej mogli korzystać jedynie z polskich książek. Zwierzchnictwo duchowne arcybiskupstwa wileńskiego, będące w rękach polonizatorów, starało się na wszelki sposób wmówić masom, że „katolik” to samo co „Polak”, „Litwin” to samo co „poganin”.

Na zakończenie listu stwierdzono jednoznacznie, że jedynie naród litewski, rozumiany tak,

⁸ „Lietuvos Aidas” z 22 września 1917 r., nr 6.

⁹ „Lietuvos Aidas” z 29 września 1917 r., nr 9.

jak to ujmowali działacze litewskiego ruchu narodowego, miał prawo decydować o losie własnego kraju, czyli Litwy.

Tezy przedstawione w stosunku do Polski i Polaków, jak i wspólnej historii pozostaną niezmiennie przez cały okres międzywojenny. Co więcej, podobnej treści wypowiedzi da się usłyszeć z ust działaczy politycznych odrodzonego w 1991 roku państwa litewskiego. Co do stosunku do państwa polskiego i wspólnej historii, tezy te uległy pewnej, nieznacznej, korekcie, natomiast sposób traktowania Polaków litewskich pozostał bez zmian. Ogromną „zasługę” w tym miały oczywiście oświata litewska i nauczanie historii w szkołach niepodległej Litwy w okresie międzywojennym.

Nauczanie historii w szkołach Litwy międzywojennej. Stosunek do wspólnej przeszłości z Polską i do Polaków

Napięte stosunki z Polską, stan wojenny, a także dojście do władzy w 1926 roku, w wyniku przewrotu, narodowców na czele z Antanasem Smetoną miały ogromny wpływ na edukację patriotyczną młodzieży litewskiej, urodzonej w niepodległej Litwie budowanej na antypolskim fundamencie.

Jako charakterystyczny przykład posłuży program nauczania historii w szkołach litewskich, wypracowany przez Ministerstwo Oświaty w 1931 roku¹⁰. Otóż tematy dotyczące historii Litwy po śmierci Olgierda były dobrane w następujący sposób:

Kryzys polityczny na Litwie po śmierci Olgierda i jego przyczyny. Przewrót 1381 i 1382 roku. Śmierć Kiejstuta. Pierwsze walki Witolda z Jagiełłą przy pomocy Zakonu. Porozumienie Jagiełły z Witoldem. Akt krewski – połączenie Litwy z Polską. Chrzest Litwinów – mieszkańców Auksztoty. Powstanie Witolda i litewskiej szlachty. Wzrost znaczenia politycznego szlachty. Ugoda w Ostrowie z 1392 roku. Walki Witolda z poszczególnymi książętami w celu zapewnienia integralności państwowej. Umowa z Zakonem Niemieckim w Salinie. Stosunki Litwy z Tatarami. Worskla. Porozumienia unijne polsko-litewskie z 1401 roku oraz 1413 roku. Powstanie na Żmudzi przeciwko Zakonowi i jego skutki. Grunwald. Chrzest Litwinów-Żmudzinów. Uporządkowanie Kościoła katolickiego na Litwie. Początek i wzrost wpływów polskich na Litwie. Określenie władzy monarszej Witolda. Jego starania na rzecz uniezależnienia się od Polski i ich niepowodzenie. Wybór Świdrygiełły na wielkiego księcia litewskiego. Kwestia Wołynia i Podola. Walki Świdrygiełły z Polską. Bitwa pod Wilkomierzem i jej znaczenie. Polityka religijna i socjalna Zygmunta Kiejstutowicza. Jego dążenia do oderwania się od Polski. Zabójstwo Zygmunta.

Jak widzimy, po śmierci Olgierda, kluczową rolę na Litwie odgrywa nie jego syn Jagiełło, ale Kiejstut i następnie jego syn Witold. Jagiełłę wymienia się jedynie, jako oponenta Witolda, który stara się uniezależnić od Polski, podobnie jak jego następcy na tronie wielkoksiążęcym – Świdrygiełło i Zygmunt Kiejstutowicz.

Kolejny okres obejmuje czas panowania Jagiellonów:

Skutki zabójstwa Zygmunta. Początek rządów Rady Panów. Przywilej z 1477 roku i jego znaczenie. Stosunki polsko-litewskie za rządów Kazimierza Jagiellończyka. Zbiór praw z 1468 roku. Stosunki Litwy z Moskwą za rządów Kazimierza. Zniesienie podziału na księstwa. Wojny Litwy z Moskwą za rządów Aleksandra i Zygmunta Starego. Unia z Polską 1499 i 1501 roku. Początek wojen z Tatarami Krymskimi. Utrwalenie się rządów Rady Panów – przywileje z 1492 i 1506 roku.

¹⁰ *Istorijos mokymas Lietuvos mokykloje 1918-1940 metais: antologija*, red. B. Šetkus, Vilnius 2006, p. 186-187.

Pierwszy Statut litewski. Stan prawny, ekonomiczny i kulturowy chłopstwa litewskiego do pierwszej połowy XVI wieku. Żydzi w miastach litewskich oraz ich stan prawny. Wypędzenie i powrót Żydów za panowania Aleksandra. Reforma rolna. Reformacja na Litwie. Ponownie przedstawione są dzieje Litwy jako samodzielnego państwa i jej stosunki z państwami ościennymi.

Okres od unii lubelskiej do rozbiorów nazwano „epoką szlachecką na Litwie”.

Litewska wojna o Inflanty. Położenie finansowe Litwy w czasie wojny. Częste zwoływanie sejmów oraz początki utrwalenia się rządów sejmowych. Wprowadzenie sejmików powiatowych. System sądowy. Walka szlachty z możnowładztwem. Unia lubelska.

Pozycja rządu litewskiego w stosunku do pierwszych królów. Powołanie Trybunału Litewskiego. Trzeci Statut litewski. System polityczny Litwy w drugiej połowie XVI wieku. Zakończenie wojny o Inflanty. Dążenia do zachowania samodzielności politycznej i kościelnej. Wojny Litwy ze Szwecją za rządów Zygmunta Wazy. Udział Litwy w Wielkiej Rewolucji rosyjskiej na początku XVII wieku. Pierwszy „rokosz”. Utrata Inflant. (...)

Powstanie Kozaczyzny. Walki Polaków z Kozakami. Poddanie się Ukrainy Moskwie. Wojna Litwy z Moskwą i Szwecją. Umowa z Kiejdan. Skutki polityczne i ekonomiczne wojen z Moskwą i Szwecją. Upadek gospodarki litewskiej oraz pogorszenie się sytuacji chłopstwa i mieszczaństwa w wyniku tych wojen. Działalność szkół jezuickich na Litwie. Wojny domowe na Litwie na początku XVII i na początku XVIII wieku. Najazd króla szwedzkiego Karola XII. Sojusz Rzeczypospolitej z carem rosyjskim Piotrem I i wtrącanie się Rosji w sprawy wewnętrzne Litwy. Sytuacja polityczna Litwy w XVII-XVIII wieku: osłabienie władzy królewskiej, panowanie możnowładztwa; szlachta; sytuacja chłopstwa. Zwiększenie się wpływów państw ościennych wśród magnaterii. (...)

Wpływy rodziny Czartoryskich. Przeprowadzenie reform przy pomocy Rosji. Pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej. Reakcja przeciwko Rosji. Rada Nieustająca. Pierwsze próby polepszenia sytuacji chłopstwa. Reformy Sejmu Czteroletniego. Konstytucja 3 maja. Drugi rozbiór Rzeczypospolitej. Powstanie 1794 roku. Trzeci rozbiór Rzeczypospolitej. Polskę wymienia się jedynie w przypadku unii lubelskiej i wojen z kozakami. Wojny Zygmunta Wazy z Rosją są rozpatrywane wyłącznie przez pryzmat udziału w nich Litwy.

Dodatkowo do programu historii dołączono pewne wskazówki dla nauczycieli¹¹, jak należy wyklądać historię. Zgodnie z wytycznymi nauczyciele powinni zwrócić uwagę uczniów na mądrą politykę władców Litwy pogańskiej, którzy

Poszerzając granice swojego państwa na Wschód i wciągając podbitych Rusinów w działania na rzecz państwa litewskiego, w oparciu o zebrane siły zniszczyli na początku XV wieku, co prawda pomagając Polakom, potęgę Zakonu Krzyżackiego, powstrzymując tym samym w średniowieczu niemiecki „Drang nach Osten”.

¹¹ Tamże, p. 192.

W wypowiedziach na temat unii koniecznie należało zwrócić uwagę na brak chęci Litwinów do utworzenia sojuszu z Polską.

Litwa nie chciała unii z Polakami (krewskiej z 1385 roku i lubelskiej z 1569 roku). Zawarła je tylko ze względu na trudną sytuację państwa (walka z Iwanem IV i chęć uzyskania większych przywilejów przez drobną szlachtę).

Oczywiście należało zwrócić uwagę na negatywne skutki sojuszu z Polską.

Po utworzeniu unii ostatecznie spolonizowała się nasza szlachta i tylko na Żmudzi, pozostającej na uboczu, zachowały się w niektórych miejscach kultura i język. Z tego właśnie powodu na Żmudzi odrodzenie litewskie rozpoczęło się wcześniej aniżeli w innych regionach Litwy (Poška, Daukantas, Valančius).

Nauczyciel musiał także podkreślić szczególną rolę, jaką odegrało chłopstwo w odrodzeniu narodowym Litwinów.

Na Litwie chłopci zostali zwolnieni z pańszczyzny na dość dogodnych warunkach. Byli chłopci pańszczyźniani, którzy w dość krótkim czasie zdołali utworzyć warstwę społeczną zamożnych chłopów, oddawali swe dzieci na naukę. Miało to ogromne znaczenie. Podejmując studia, młodzież litewska wyrzekła się polskości. Również część spolszczonych Litwinów w dość krótkim okresie stała się Litwinami-patriotami. Na początku działalności przeszkadzał zakaz druku. Jednak wśród wyuczonych oraz świadomych chłopów znalazła się część robotników, którzy nie obawiając się prześladowań władz carskich, podjęli działalność na rzecz litewskości, aż w końcu władza carska została zmuszona znieść zakaz druku.

W tym czasie dojrzała świadomość narodowa Litwinów. Na Sejm Wileński w 1905 roku przybyło ponad 2000 osób, które wystąpiły do władz z żądaniem udzielenia autonomii. Na sejmie w Petersburgu w 1917 roku, w którym, co prawda, udział wzięli tylko uchodźcy, większa część obradujących żądała już dla Litwy niepodległości. Ostatecznie Rada Litewska (Taryba) 16 lutego 1918 roku ogłosiła niepodległość Litwy ze stolicą w Wilnie.

Jak widzimy, w odrodzeniu narodowym udział brała inteligencja litewska wywodząca się z chłopstwa. Szlachta litewska, jako żywioł polski, została usunięta z dziejów litewskiego odrodzenia narodowego. Przedstawiony model nauczania wyraźnie wskazuje kierunek oświaty litewskiej, który dążył do wyeliminowania wszystkich łączności z Polską, a gdzie nie było to możliwe – do zminimalizowania wpływów polskich w dziejach Litwy.

Nauczanie historii w szkołach litewskich w dniu dzisiejszym. Stosunek do wspólnej historii z Polską oraz Polaków litewskich

Po omówieniu programu szkoły na Litwie w okresie międzywojennym, chciałbym przedstawić program nauczania w szkołach w latach po odzyskaniu przez Litwę niepodległości w roku 1990. Jako przykład posłuży program dla szkół średnich zatwierdzony przez ministra G. Stepanavičiusa w roku 2011¹². Zostaną omówione tematy, które dotyczą wspólnej polsko-litewskiej historii oraz Polaków.

Przyczyny i istota unii dynastycznej Litwy z Polską; Nowe zjawiska w społeczeństwie Litwy związane z unią dynastyczną i przyjęciem chrztu; Znaczenie przywilejów z XIV i XV wieku i możliwości uczestniczenia we władzy oddzielnych grup społecznych; Skład etniczny i wyznaniowy społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIII-XV wieku; Przyczyny zmian struktury etnicznej i wyznaniowej społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego; Reformacja i kontrreformacja na Litwie; (...)

Przyczyny i istota unii lubelskiej pomiędzy Wielkim Księstwem Litewskim a Królestwem Polskim; Funkcje najważniejszych urzędników Wielkiego Księstwa Litewskiego po utworzeniu Rzeczypospolitej; Cechy charakterystyczne rządów Rzeczypospolitej w XVI-XVII wieku; (...)

Pojęcie obywatel w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i poł. XVII wieku; Pojęcie „naród polityczny” w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVII wieku; (...)

Główne drogi i sposoby zdobywania wykształcenia przez młodzież Wielkiego Księstwa Litewskiego przed założeniem Uniwersytetu Wileńskiego; Znaczenie Uniwersytetu Wileńskiego w podnoszeniu poziomu wykształcenia społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego; (...)

Zmiany polityczne, demograficzne, ekonomiczne Wielkiego Księstwa Litewskiego w poł. XVII i poł. XVIII wieku; Wpływ wojen z XVII wieku i drugiej poł. XVIII wieku na rozwój państwa i społeczeństwa; (...)

Pojęcie obywatel w XVII-XVIII wieku; Reformy Sejmu Czteroletniego; Konstytucja 3 maja; Przyczyny możliwości wtrącania się państw zagranicznych w wewnętrzną politykę Rzeczypospolitej Obojga Narodów i utraty państwowości; Starania Rzeczypospolitej Obojga Narodów przeciwstawienia się dążeniom Rosji, Prus i Austrii do zniszczenia państwa; Skutki utraty państwowości dla społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Powyżej przedstawiony został ogólny zarys tematów poświęconych okresowi z litewskiej historii obejmującemu wydarzenia od unii krewskiej do upadku Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Porównując program szkoły współczesnej z programem szkoły z okresu międzywojennego,

¹² http://www.upc.smm.lt/suzinokime/bp/2011/Socialinis_ugdymas_5_priedas.pdf

możemy dostrzec sporo podobieństw w przedstawianiu wspólnych dziejów Litwy i Polski. Podobnie dokłada się starań, by podkreślić samodzielność i odrębność w podejmowaniu decyzji Wielkiego Księstwa Litewskiego, szczególnie przed podpisaniem unii w Lublinie. W okresie istnienia Rzeczypospolitej ważny staje się problem wyjaśnienia pojęć „obywatel” i „naród polityczny” oraz zmian, jakie zaszły w społeczeństwie w wyniku połączenia się Litwy z Polską. Jedynie w końcowym okresie istnienia wspólnego państwa – Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej starania o utrzymanie niepodległości wychodzą na pierwszy plan.

Te ogólne założenia być może nie dają nam pełnego obrazu przedstawiania stosunków polsko-litewskich przez system oświaty państwa litewskiego. Pomocne w tym będą podręczniki zatwierdzone przez ministerstwo i stosowane w szkołach na Litwie. Jako przykład posłużą nam podręczniki klasy ósmej i dziewiątej, wydane przez wydawnictwo „Bredis”¹³. Są to jedyne podręczniki litewskie przetłumaczone na język polski i stosowane w szkołach z polskim językiem nauczania. Także powszechnie podręczniki te stosują szkoły z litewskim i rosyjskim językiem nauczania.

W podręczniku klasy ósmej w rozdziale zatytułowanym „Litwa coraz bardziej europejska” umieszczono następujące tematy:

Unia krewska i chrzest Litwy; Witold – władca Wielkiego Księstwa Litewskiego; Decydujące zwycięstwo; Witold Wielki; We władzy panów; Społeczeństwo Wielkiego Księstwa Litewskiego; Chłopi trafiają w pańszczyznę; Życie w mieście; Wilno – stolica Wielkiego Księstwa Litewskiego; Duch tolerancji: niechrześcijanie w Wielkim Księstwie Litewskim.

W podręczniku na początku wyraźnie przedstawia się negatywny obraz wielkiego księcia litewskiego Jagiełły. Stale jest podkreślane jego dążenie do jedynowładztwa i układów z Krzyżakami, w odróżnieniu od Kiejstuta, który godzi się na panowanie wspólnie z Jagiełłą i walkę z wrogimi Krzyżakami. Jednak w podsumowaniu tematu zaznaczono:

Główną zasługą Jagiełły był chrzest Litwy. Kraj stał się katolicki, Zakon utracił moralne prawo do walki z Litwinami. Wraz z katolicyzmem na Litwę przyszła zachodnioeuropejska kultura chrześcijańska. Jagiełło stał się założycielem dynastii Jagiellonów, która w XV-XVI wieku panowała w większej części Europy.

Przedstawiając zobowiązanie unijne Jagiełły dotyczące przyłączenia ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego do Królestwa Polskiego, wytłumaczono je w następujący sposób:

Niektórzy historycy twierdzą, że unia krewska była tylko kontraktem małżeńskim, zatem ustęp mówiący o przyłączeniu Litwy do Polski pozostał wyłącznie obietnicą.

Szczególne miejsce w historiografii litewskiej zajmuje wielki książę litewski Witold. Jak widzimy, również w podręczniku Witoldowi poświęca się sporo uwagi. Jak się twierdzi, był

¹³ I. Kapleris, *Czas. Podręcznik dla klasy 8*, „Bredis” 2006; tenże, *Czas. Podręcznik dla klasy 9*, „Bredis” 2006.

najwybitniejszym władcą Litwy, dlatego zyskał przydomek Wielki. Państwo za jego rządów sięgało od Morza Bałtyckiego do Morza Czarnego, a na wschodzie granice sięgały Moskwy.

Za czasów Witolda ukształtowały się główne symbole ówczesnego państwa: herb Pogoń i godło panującej dynastii Giedyminowiczów – Szupy Giedymina.

Główna zasługa Witolda polegała na pojawieniu się pojęcia państwowości narodu. W świadomości ludzi ugruntowało się przekonanie, że Litwę zbudowali i rządzą nią Litwini, którzy są odpowiedzialni za jej losy.

Korona królewska zaproponowana Witoldowi przez cesarza Świętego Cesarstwa Rzymskiego Zygmunta oznaczała całkowitą niezależność i uznanie międzynarodowe Litwy. I tylko „dzięki” staraniom panów polskich – gdyż Jagiełło nie był temu przeciwny – nie doszło do koronacji Witolda w 1430 roku. Jako materiał źródłowy, przy pomocy którego uczniowie muszą odpowiedzieć na pytanie: „Dlaczego panowie polscy przeszkadzali Witoldowi w koronacji?”, zaproponowano fragment listu Witolda do wielkiego mistrza Zakonu Krzyżackiego z 1430 roku, mówiący o „intrygach panów polskich”:

Rzeczeni Polacy nigdy się na koronę dla nas nie zgodzą, będą chcieli nas i nasz kraj uczynić podległymi i rządzić jak własnym, dlatego w obronie wolności powinniśmy jak najszybciej przyjąć koronę, o czym też poinformowaliśmy cesarza.

Opisując bitwę pod Grunwaldem, podkreśla się „zwycięski manewr Litwinów”. Z treści tekstu wynika, że decydującą rolę w zwycięstwie odegrali Witold i Litwini. Jeszcze przed rozpoczęciem bitwy:

Naczelnny wódz Jagiełło modlił się, dowódca połowy Witold rozstawiał szyki. (...) Najlepsze swe siły (mistrz zakonu) rzucił przeciwko Litwinom. (...) Po upływie godziny od początku bitwy walczące na prawym skrzydle chorągwie Witolda zaczęły się cofać. Pozorowana ucieczka miała złamać szyki lepiej uzbrojonego wroga. Bolesna nauczka nad Worsklą bardzo się przydała. (...) Jedni Krzyżacy popędzili za niby uciekającymi, inni rzucili się na pozostałych na polu walki Polaków. Witold cały czas pozostawał na placu boju. Ciągłe zmieniając konie, jeździł wśród wojowników, zagrzewał do walki, słabnącym słał pomoc. (...) Kiedy rycerze zakonni wrócili z pogoni za Litwinami, siły polskie były już znacznie nadwreżone. Krzyżacy zaintonowali zwycięską pieśń. Nagle ze skrzydła spadły na nich w nowym szyku powracające wojska litewskie. Krzyżacy zostali rozgromieni.

W odniesieniu do tematu dotyczącego społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego, został przedstawiony podział na grupy etniczne (mieszkańcy, których łączy: wspólny język, religia, historia, obyczaje). Litwini będący trzonem państwa stanowili jedną trzecią ludności, natomiast Białorusini stanowili połowę mieszkańców kraju. Z kolei Żydzi, Niemcy, Polacy, Tatarzy, Karaimi żyli w osobnych wspólnotach. W tym miejscu należy przypomnieć koncepcję podziału

narodowościowego powstała po Wielkim Sejmie Wileńskim (przedstawioną na początku tekstu), która traktowała Niemców, Żydów, Polaków jako ludność napływową i nieposiadającą równych praw z ludnością litewską.

Kolejny rozdział podręcznika został poświęcony okresowi od unii lubelskiej do czasów przedrozbiorowych i zatytułowany „Wspólnie z Polską”.

Unia Lubelska; Pierwsi królowie elekcyjni; państwo szlacheckie; Reforma protestancka na Litwie; Odpowiedź katolików; Stulecie wojen; Czasy szlacheckiej swawoli; W świecie kultury i nauki.

Podane tu przyczyny unii lubelskiej są podobne do przedstawionych w dodatku ministra oświaty z 1931 roku – jest to trudna sytuacja Wielkiego Księstwa Litewskiego w związku z wojną o Inflanty z Moskwą.

Wymagająca dużego nakładu sił i środków wojna o Inflanty wyczerpała Litwę i zmusiła ją do szukania wsparcia Polski.

Polska również była zainteresowana umocnieniem sojuszu, głównie z obawy przed wyborem przez Litwę osobnego władcy po bezpotomnej śmierci Zygmunta Augusta, a także z chęci nabycia ziem i urzędów, czego zabraniał Statut litewski. Głównym celem było przyłączenie Litwy do Polski.

Polacy zamierzali przyłączyć Litwę do Polski i uczynić z niej prowincję kraju. Litwini obawiali się utraty samodzielności i dążyli do równoprawnego związku.

Opisując skutki zawartej unii lubelskiej, zaznaczono:

Unia lubelska ograniczyła państwowość litewską, ale jej nie zlikwidowała. Zachowane zostały nazwa państwa, jego terytorium i granice, obywatelstwo. Litwini nadal żyli według praw Wielkiego Księstwa Litewskiego, mieli własne sądy, wojsko i urzędy państwowe. Podatki ściągano do skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pozostał litewski pieniądź, mimo że unia przewidywała wspólną walutę. Wbrew ustaleniom unii, Litwa nadal prowadziła własną politykę zagraniczną. Nawet we wspólnym sejmie większość postanowień uchwalano osobno dla Polski i Litwy.

W kolejnych tematach poruszone zostały kwestie związane ze zmianami, jakie zaszły w społeczeństwie Wielkiego Księstwa Litewskiego w związku z połączeniem się Litwy z Polską, a także w wyniku wojen z Moskwą i Szwecją w XVII wieku. Zwrócono uwagę, że pojęcie narodu w naszych czasach, kiedy litewskość i patriotyzm wiążą się z językiem, różni się od pojęcia z tamtych czasów, kiedy litewskość i patriotyzm wiązano z obywatelstwem.

Ludzie pochodzący z ziem litewskich bądź białoruskich, używający różnych języków, wyznający różną wiarę, za ojczyznę uważali Litwę. Pojmowali siebie jako naród rządzący Litwą i mówili sobie: „Jesteśmy Litwinami”.

W związku z upodobnieniem się stanu szlacheckiego Wielkiego Księstwa Litewskiego do

szlachty Królestwa Polskiego język polski stopniowo wzmacniał swój wpływ na Litwie.

Wraz z umacnianiem się świadomości szlacheckiej coraz bardziej wchodził do użytku język polski. Jeżeli na początku XVI wieku po polsku mówiła tylko magnateria, to w końcu stulecia – już prawie cała szlachta.

W podsumowaniu jednak zaznaczono, że

U schyłku XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim ukształtował się mówiący po litewsku, białorusku i polsku polityczny naród szlachecki.

Co się tyczy niższych warstw społecznych, to w wyniku wojen prowadzonych z Moskwą szczególnie ucierpieli chłopci litewscy. W następstwie wojen, głodu i epidemii dżumy liczba ludności kraju zmniejszyła się prawie o połowę.

Z głodem przyszła epidemia dżumy. Dosięgła ona również Rosji, dlatego ziemianie rosyjscy wywozili chłopów litewskich do swych pustych dworów. Ucierpiały zwłaszcza okolice Wilna. Po wojnach w miejsce żyjących tu ongiś Litwinów napływała ludność białoruska.

Te fakty tłumaczą prawdopodobnie brak obecności ludności litewskiej na ziemiach Litwy wschodniej w czasach odbudowy państwowości litewskiej w wieku XX. Zgodnie z twierdzeniem działaczy litewskiego ruchu narodowego, jak i niektórych przedstawicieli dzisiejszych elit rządzących, ludność ta została następnie spolonizowana przez duchowieństwo i dwór polski i dziś uważają się oni za Polaków. W rzeczywistości zaś są to, zdaniem większości dzisiejszych polityków litewskich, jak i społeczności litewskiej, „tutejsi” – bez języka, bez kultury, bez świadomości narodowej. Do tego powrócimy podczas omawiania ruchu narodowego Litwinów.

Pozostając przy wojnach, chciałbym jeszcze przedstawić litewski stosunek do układu z Kiejdan pomiędzy Januszem Radziwiłłem a królem szwedzkim w 1655 roku.

Główne uderzenie Rosja skierowała przeciwko Wielkiemu Księstwu Litewskiemu. Do kraju wdarła się 100-tysięczna armia rosyjska i kozacka. Hetman Janusz Radziwiłł miał dziesięciokrotnie mniej żołnierzy. Król nie okazał pomocy w obronie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wiele miast i twierdz poddało się. Latem 1655 roku po raz pierwszy w historii zostało zajęte całe Wilno. (...) Resztki wojska litewskiego i przywódcy szlachty udali się na Żmudź. W tym czasie na Rzeczpospolitą napadła Szwecja. Wielkie Księstwo Litewskie zostało pozostawione samo sobie. Ani król, ani Polacy nie mogli pomóc. Ratując kraj (podkreśl. aut.), szlachta na czele z Januszem Radziwiłłem zerwała w Kiejdanach unię z Polską i zawarła układ ze Szwecją. Podpisało go ponad 1000 magnatów i przedstawicieli szlachty litewskiej. Wkrótce wojsko polskie również poddało się Szwedom, a król zbiegł z kraju. (...)

Szwedzi zachowywali się na Litwie nie jak sojusznicy, lecz okupanci: zajęte terytoria grabili do szczytu. W kraju wybuchło powstanie. Szwedzi zostali wypędzeni. Unia Wielkiego Księstwa Litewskiego ze Szwecją unieważniona. W 1660 roku w Oliwie zawarto pokój ze Szwecją, wojska

rosyjskie wyparto z opustoszałych Wilna i Kowna. W 1667 roku w Andruszowie zawarto rozejm również z Rosją.

Najbardziej znaczącym wydarzeniem w dziejach współczesnego narodu litewskiego jest oczywiście ruch narodowy. Rozdział podręcznika dla klasy dziewiątej pod tytułem „Budzący się naród” został podzielony w następujący sposób:

Powstanie 1863 roku. Czasy „książkonoszy” [osoby, które przemycały na Litwę książki drukowane po litewsku]; Litewskie odrodzenie narodowe; Naród podzielony; Wielki Sejm Wileński; Zmiany w gospodarce litewskiej; Wilno: miasto i mieszkańcy; Mała Litwa; W poszukiwaniu lepszego życia.

Młodzież polską mieszkającą na Litwie szczególnie interesuje – w związku z wypowiedziami polityków litewskich, prasy, a w konsekwencji propozycjami wyjazdu do „swojej” Polski wysuwanymi niejednokrotnie przez zwykłych Litwinów – pochodzenie ludności polskojęzycznej na Litwie. Temat pod tytułem „Naród podzielony” udziela młodemu człowiekowi, uczniowi szkoły litewskiej, bez względu na narodowość, klarownej odpowiedzi.

Na początku tematu jest umieszczona mapka, która ilustruje, na podstawie używanego języka, podział narodowościowy Litwy w końcu XIX i na początku XX wieku w byłej guberni wileńskiej. Na całej mapce widnieją się tylko trzy wysepki, gdzie język polski wspólnie z litewskim ma przewagę, czyli: trójkąt Kiejdany, Janów, Kowno; okolice Olity oraz okolice Podbrzezia. Okolice Wilna są zdominowane przez język białoruski. Zgodnie z dzisiejszym rozumieniem narodowości, w którym język odgrywa znaczącą rolę, na podstawie przedstawionej mapy mieszkańców dzisiejszej Wileńszczyzny możemy uznać za potomków narodu białoruskiego, zaś w żadnym wypadku nie za Polaków, jeśli oczywiście nie pochodzą z Podbrzezia.

W ten sposób autorzy tekstu przedstawiają proces sławizacji Litwy wschodniej:

Zakaz druku (lata 1864-1904 – przyp. aut.) miał dla Litwy Wschodniej skutki dotkliwsze niż dla innych regionów. Książki dostarczane przez książkonoszy z Prus docierały tu rzadko, bo było za daleko. Prześladowania władz carskich, opór spolonizowanej szlachty i księży utrudniały zakładanie tajnych szkół litewskich. Kazania po litewsku wygłaszano tylko w roczne święta. Większość jednak chłopstwa przejmowała nie język polski czy rosyjski, lecz białoruski. Miała na to wpływ szczególna sytuacja językowa i narodowa regionu, istniejąca tu od dawna. W Litwie wschodniej wsie litewskie sąsiadowały z białoruskimi. Chłopi litewscy obcowali z Białorusinami na co dzień, zawierali mieszane małżeństwa i bez wysiłku opanowywali język białoruski. Miało to wiele zalet. Litwini znający białoruski rozumieli i mówiącego po polsku księdza czy pana, i używającego języka rosyjskiego urzędnika carskiego. Ukształtowała się swoista mieszanka językowa – „język prosty”. Był to lokalny język białoruski ze sporą domieszką słów polskich i litewskich.

Litwini białorutenizowali się z pokolenia na pokolenia. (...) W końcu XIX wieku tylko pojedynczy staruszkowie znali język litewski na terenach, gdzie wcześniej on przeważał.

Jednocześnie, jak twierdzą autorzy tekstu, odbywała się polonizacja Litwinów, a później również i Białorusinów – czyli byłych Litwinów, którzy przyjęli język białoruski.

W czasie, kiedy Litwa wschodnia ulegała białorutenizacji, miasta i miasteczka ulegały polonizacji. Lokalna odmiana języka polskiego rozchodziła się poprzez dwory spolszczonej szlachty, kościoły, a zwłaszcza przez Wilno. Z dworów i miasteczek język polski docierał do wsi mówiących po białorusku i litewsku. Polszczyzna puszczala pędy najpierw tam, gdzie niedawno wszedł „język prosty”. Później Litwini od razu przechodzili na język polski. Wreszcie polszczyzny zaczęli używać również Białorusini. W drugiej połowie XIX wieku Litwini w Litwie wschodniej ulegli podwójnej slawizacji. Ludność stała się dwu- i trójjęzyczna: mówiła po litewsku, białorusku i polsku. Chłopi nie mogli zrozumieć, że zmiana języka oznacza zmianę narodowości. Nadal uważali się za Litwinów, zwali siebie tutejszymi. Dopiero później, przekonani przez księży i panów, stali się Polakami mówiącymi „po prostu”. Duża część mieszkańców Litwy wschodniej utraciła język ojczysty dziadów i pradziadów, w kraju zachowały się jednak stare obyczaje, folklor, pewne elementy sztuki ludowej. O litewskiej przeszłości kraju świadczą też spolszczone nazwy miejscowości, nazwiska.

Wraz z szerzeniem się języka polskiego rozpowszechniała się również polska świadomość narodowa. Część społeczeństwa zaczęła uważać się za Polaków. Zasadnicze zmiany zaszły w momencie, gdy ruszył proces litewskiego odrodzenia narodowego.

W procesie kształtowania się nowoczesnego narodu litewskiego narodziła się idea państwa narodowego – zmieniały się poglądy na przeszłość, wydarzenia historyczne. Działacze odrodzenia narodowego pod wpływem idei romantyzmu zaczęli idealizować Litwę sprzed unii lubelskiej, natomiast bogaty pod względem kulturalnym okres Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze względu na polonizowanie się szlachty oceniali negatywnie.

Przyczynę braku uznania ludności nielitewskojęzycznej tłumaczono w następujący sposób:

Część prasy polskiej nieprzychylnie przyjęła litewskie odrodzenie narodowe. Miłośników litewskości obrażano, nazywano litwomianami. W odpowiedzi na to działacze narodowi nie chcieli uznać za część narodu litewskiego tych, którzy nie mówią po litewsku. Polskojęzyczni mieszkańcy Litwy stanęli przed bolesnym wyborem. Aby wybrać litewskość, trzeba było odwagi, a tej wielu brakowało. Większość szlachty litewskiej była szczerymi patriotami kraju. Jednak trudno im było wyrzec się języka polskiego, zapomnieć szlachecką Rzeczpospolitą. Szlachta była przekonana, że tylko ona może decydować o losie swojego kraju. Większość nawet nie dopuszczała myśli, że tym obowiązkiem trzeba się podzielić z pochodzącą ze wsi inteligencją litewską. Nie mogąc wybrać wspólnej drogi, naród podzielił się.

Wielonarodowe państwo silne jest tylko wtedy, gdy jego narody mają do siebie zaufanie, nie odbierają sobie praw. Polacy nie chcieli uznać prawa Litwinów do samostanowienia. Dlatego inteligencja litewska rozumiała, że nową Litwę należy budować na uszczuplonych ziemiach, tam gdzie jeszcze żywa jest idea litewkości. Zdawała sobie sprawę, że łączenie się z innymi narodami byłoby zgubne.

W podsumowaniu autorzy tekstu zaznaczyli, że działacze litewscy na przełomie XIX i XX wieku uratowali naród litewski od zguby. Negując wszystko, co polskie i z Polską związane, świadomie odrzucili bogatą spuściznę kulturową Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Przedstawione tu zostały dwa modele nauczania w szkołach litewskich historii stosunków z Polską i Polakami. W pierwszym okresie, międzywojennym, młodzież kształciła się w warunkach „niewypowiedzianej wojny” z Polską. Powszechna atmosfera strachu i obawy ataku ze strony polskiej, podsycana przez autorytarne władze, wywoływała wśród młodego pokolenia Litwinów lęk i jednocześnie wrogość do wszystkiego, co polskie. Nauczyciele w szkole, obchodzone rocznice, takie jak „dzień utraty Wilna” obchodzony 9 października, kształtowały antypolskie nastroje wśród społeczeństwa litewskiego.

Po przekazaniu przez władze sowieckie Litwie Wilna nieunikniony stawał się konflikt dwóch społeczeństw. Okres władzy sowieckiej tymczasowo zamroził ten konflikt, jednak po odzyskaniu przez państwo litewskie niepodległości wybuchł on z nową siłą. Świadomość narodowa Litwinów, ukształtowana w okresie międzywojennym, wykluczała możliwość współpracy z Polakami w „swoim” państwie. Mniejszość polską i rosyjską uważano za ludność napływową, więc musiała ona podporządkować się większości i prawowitym gospodarzom państwa, czyli Litwinom. Z takimi założeniami wychodził litewski ruch na rzecz przebudowy „Sajūdis” na czele z Vytautasem Landsbergisem.

Oczywiście ludność polska obawiała się swojej przyszłości w niepodległym państwie litewskim. Nieprzychylnie nastawienie działaczy litewskich, a także pamięć o losie Polaków kowieńskich w okresie międzywojennym – napawały obawą. Niektórzy, co zrozumiałe, opowiedzieli się za pozostawieniem Litwy w związku państw sowieckich. Na tej podstawie radykalni działacze litewscy, którzy na Litwie cieszą się poparciem prasy, zaliczyli polską ludność do grona przeciwników niepodległości litewskiej, czyli zdrajców.

Trudna sytuacja Litwy, poparcie ludności polskiej na Litwie, a szczególnie władz polskich z Warszawy dawały nadzieję na ostateczne uregulowanie wszelkich kwestii spornych. Podpisane porozumienie polsko-litewskie z 1994 roku, dotyczące mniejszości narodowych w obu krajach, potwierdzało dobre intencje obu stron. Jednak kryzys państwowy z lat dziewięćdziesiątych minął,

Litwa została, dzięki poparciu Polski, członkiem NATO i Unii Europejskiej. Dawne zobowiązania wobec partnera zostały zapomniane. Ostatni okres rządów „Związku Ojczyzny”, przekształconego „Sajūdisu” na czele z premierem A. Kubiliusem, był czasem próby dla stosunków obu państw. Zmiany w ustawie dotyczącej oświaty, brak woli uchwalenia ustawy dotyczącej mniejszości narodowych, a także brak dialogu władz z mniejszością polską, całkowite ignorowanie problemów Polaków litewskich – wszystko to zmusiło ludność polską Wileńszczyzny do wyjścia na ulicę. Tak napiętej sytuacji w stosunkach polsko-litewskich nie było od czasu odzyskania przez oba kraje niepodległości. Antypolska – pozwolę sobie w ten sposób określić stosunek konserwatystów do polskiej ludności na Litwie – polityka władz litewskich zjednoczyła Polaków litewskich, czego odzwierciedleniem stały się wyniki wyborów do samorządu wileńskiego i sejmu, dokąd po raz pierwszy zostało wybranych ośmiu przedstawicieli mniejszości polskiej. Udział w rządach jest możliwością dla Polaków litewskich decydowania o własnym losie. Przecież tego dla siebie domagali się przedstawiciele litewskiego ruchu narodowego na początku XX wieku.